

Aleksandra Zywert

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Polska

<https://orcid.org/0000-0002-9922-6717>

TRUJĄCY STRACH (SIERGIEJ LEBIEDIEW, *DEBIUTANT*)

TOXIC FEAR (SERGEI LEBEDEV, *UNTRACEABLE*)

In the novel *Untraceable* Sergei Lebedev focuses his attention on analyzing the genealogy of contemporary evil, its specificity, and responsibility for it. In this case, the impetus for the story described was an attempt to poison Sergei and Julia Skripal. Once again, the author turns to a current theme, but one that has not been thoroughly explored (also in literature), of “the poisoners from the Kremlin.” Using the example of the main character — Kalitin — a chemist, and inventor of the perfect poison (the title “untraceable”), Lebedev warns us not to forget about evil just because it belongs to a theoretically bygone era. People (especially scientists) should take it into account, take responsibility for their decisions and actions, because if crimes continue to go unpunished, it will not be possible to oppose — “the terror of toxic fear.”

Keywords: Sergei Lebedev, *Untraceable*, poison, fear, Russia

ЯДОВИТЫЙ СТРАХ (СЕРГЕЙ ЛЕБЕДЕВ, *ДЕБЮТАНТ*)

В романе *Дебютант* Сергей Лебедев сосредоточивает свое внимание на анализе генеалогии современного зла, его специфики, и ответственности за него. В этом случае импульсом представленной истории является попытка отравить Сергея и Юлию Скрипалей. Автор следующий раз обращается к теме актуальной, но вовсе не разработанной (также в литературе) — «кремлевских отравителей». На примере истории главного героя — Калитина — химика, изобретателя идеального яда (заглавного «дебютанта») предостерегает, чтобы не забывать о зле лишь потому, что оно принадлежит к теор-

тически минувшей эпохе. Люди (особенно ученые) обязательно должны считаться с ним, брать ответственность за свои решения и действия, потому что, если преступления все время будут оставаться без наказания, невозможно будет выступить против «террора ядовитого страха».

Ключевые слова: Сергей Лебедев, *Дебютант*, яд, страх, Россия

Jeżeli obawa lub strach trwają długo, stają się dla duszy śmiertelną prawie trucizną.

Simone Weil, *Zakorzenie*¹

Inspiracją do napisania powieści, o czym wspomina sam autor w jednym z wywiadów, było otrucie Siergieja Skripala i jego córki Julii środkiem typu „nowiczok” w 2018 roku w Salisbury (Wielka Brytania). Uwagę autora zwróciło nie tyle samo zajście, ile fakt, że w doniesieniach prasowych wystąpiła nazwa miejscowości Szichany — położonej w okolicach Saratowa, sąsiadującej z terenami byłej Niemieckiej Nadwołżańskiej Autonomicznej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej². Miejscowość do dziś ma status miasta zamkniętego, które od końca lat 20. XX wieku było ważnym punktem strategicznym — w ramach wspólnego rosyjsko-niemieckiego projektu założono tam wojskowy poligon doświadczalny i testowano broń chemiczną³.

¹ S. Weil, *Zakorzenie*, przeł. A. Wielowieyski, Wydawnictwo Brama — Książnica Włoczęgów i Uczonych, Poznań 2004, s. 948.

² Została ustanowiona 6 stycznia 1924 roku. Dzisiejszy status tego terytorium jest niejasny. Po ataku Niemiec na ZSRR, w obawie przed sabotażem, najpierw (28 sierpnia 1941 r.) wydano Dekret o przesiedleniu Niemców Powołża, na którego mocy deportowano mieszkańców tych terenów do Kazachstanu i na Syberię, następnie (9 września 1941 r.) podzielono terytorium republiki pomiędzy obwody saratowski i stalingradzki, ale w sensie prawnym nigdy jej oficjalnie nie zlikwidowano. Po roku 1989 rozpoczęła się batalia prawna (do dziś niezakończona) o przywrócenie utraconego statusu. Szerzej na ten temat zob. np. *Химическая оборона России*, *Летопись*, Саратов 1998; S. Utkin, *Из истории Шихан!!*, https://vk.com/topic-6799740_25684151 (15.04.2023).

³ Interesujące, zwłaszcza w kontekście zaprezentowanej w powieści historii, są początki tego przedsięwzięcia. Niemieccy naukowcy mieszkali w pobliskiej wsi Tomki i byli zobowiązani do całkowitej izolacji w stosunku do zarówno miejscowej ludności, jak i radzieckiego personelu pomocniczego oraz żołnierzy.

Lebiediew przyznaje, że właśnie wspomniany wcześniej incydent skłonił go, by tym razem nie skupiać się na analizie zła, które wyrządzano w przeszłości, a zainteresować się genealogią zła współczesnego⁴. W *Debiutancie* autor sięga po problem do dziś aktualny (truciele z FSB) i jednocześnie będący tajemnicą poliszynela — wiadomo, że praktycznie od czasów Lenina rosyjscy agenci likwidowali niewygodnych dla Kremla ludzi (także przebywających na Zachodzie). Najczęściej wykorzystywane metody to zastrzelenie albo otrucie za pomocą wymyślnych związków chemicznych lub niebezpiecznych pierwiastków⁵.

Jednocześnie Lebiediew wskazuje, że problem ten jest jedną ze skrętnie pomijanych (zwłaszcza w wymiarze moralnym i etycznym) czy wręcz wypieranych (także w literaturze) kwestii. W wywiadzie pisarz stwierdza: „[...] сюжет ответственности людей науки — в советское и постсоветское время, кажется, не

rzy garnizonu stacjonującego we wsi. Dopuszczalne były wyłącznie kontakty służbowe. Ze strony niemieckiej dowodził gen. Trepper i to właśnie z jego inicjatywy w Tomkach powstał instytut doświadczalny. Jak pisze Siergiej Utkin (za: *Химическая оборона России...*), już w 1929 roku przeprowadzono pierwsze (nieudane zresztą) eksperymenty. Dodajmy, że ani wojna, ani okres radziecki nie wpłynęły zasadniczo na kształt i przeznaczenie tego miejsca. Dziś w dalszym ciągu przeprowadzane są tam (przynajmniej tak wynika z oficjalnych przekazów medialnych) szkolenia wojsk obrony chemicznej. S. Utkin, *Из истории Шихан!!...*

⁴ Lebiediew mówi: „Я давно хотел написать книгу, которая была бы посвящена не злу прошлого, которым я занимался до этого, а злу сегодняшнему, но с развернутой генеалогией этого зла. Замысел »Дебютанта« возник в 2018 году сразу после отравления Скрипалей в Солсбери, и, так сказать, спусковым крючком для его написания послужила маленькая деталь. В новостях мелькнуло название маленького города Шиханы, где, по предположению экспертов, был создан »Новичок«. Большинству людей это название ничего не говорило: мало ли закрытых секретных городов на территории бывшего СССР, России, о которых мы ничего не знали и не узнаем!» (Е. Шуман, „Новичок” и „Дебютант”: история отравления, <https://www.dw.com/ru/novichok-i-debjudant-istorija-otравlenija-rossijskogo-perebezhchika/a-55559956> (15.04.2023)).

⁵ Szerzej zob. B. Wołodarski, *Truciele z KGB*, przeł. M. Kowalczyk, Wydawnictwo RM, Warszawa 2015.

поднимался вообще. Можно вспомнить разве что только Солженицына, его роман »В круге первом«⁶. Sytuacja jest tym bardziej kuriozalna, że o ile wcześniej można było takie sprawy ukryć, o tyle w dobie powszechnej informatyzacji i mediatyzacji jest to niemożliwe — dzieją się one na oczach wszystkich.

Choć sam pisarz kwalifikuje swój utwór przede wszystkim jako powieść polityczną⁷, *de facto*, z gatunkowego punktu widzenia, *Debiutant* jest tekstem hybrydycznym. Łączy w sobie cechy kryminału, thrillera (głównie szpiegowskiego), nieco *political fiction* i powieści politycznej. Recenzenci słusznie wspominają przy tej okazji o inspiracji twórczością Johna le Carrégo⁸, albowiem to właśnie głównie jego powieści wyznaczyły już na początku lat 60. XX wieku nowy trend w powieści szpiegowskiej⁹. Le Carré w powieści *Ze śmiertelnego zimna* (*The Spy Who Came in from the Cold*, 1963) zdekonstruował mit heroicznego szpiega, który niezmiennie stoi po stronie dobra. Środowisko szpiegowskie jest, posiłkując się słowami pisarza, dalekie od ideału: „[...] to dość plugawe zbiorowisko ambitnych idiotów, zdrajców też, owszem — pedały, sadyści oraz pijacy, ludzie bawiący się w Indian i kowbojów, żeby ubarwić

⁶ Е. Шуман, „Новичок” и „Дебютант”...

⁷ W powieści politycznej „centralnym tematem [...] są sensacyjne wydarzenia polityczne. W akcji mogą brać udział wywiadowcy różnych państw (ale nie jest to konieczne). Tłem akcji bywają głośne wydarzenia współczesne [...]. [...] w powieściach politycznych obok osób wymyślonych przez autora działają znane postacie prawdziwe, a fikcyjna akcja jest powiązana z wydarzeniami autentycznymi — podobnie jak w powieściach szpiegowskich. Odróżnia je od nich to, że sensacyjne powieści polityczne zawierają czasem ostrą krytykę wydarzeń wewnątrz obozu politycznego, który reprezentuje autor” (H. Mikuła, *Szpiegowanie Jamesa Bonda*, „Literatura i Kultura Popularna” 1996, t. 5, s. 112–113).

⁸ М. Калужский, *Страх отравляет вернее яда, говорит Сергей Лебедев в романе „Дебютант”*, <https://moskvichmag.ru/lyudi/strah-otravyaet-vernee-yada-govorit-sergej-lebedev-v-romane-debyutant/> (15.04.2023).

⁹ Przy tej okazji wymienia się jeszcze nazwiska takich pisarzy, jak Graham Greene i Len Deighton, a z późniejszych autorów np. Kena Folletta (zwłaszcza jego głośne powieści *Igła* (*Eye of the Needle*, 1978) i *Klucz do Rebeki* (*The Key to Rebecca*, 1980)).

swój nikkczemny żywot”¹⁰. Owo swego rodzaju odwrócenie proporcji diametralnie zmieniło kształt świata przedstawionego i automatycznie wymusiło zmianę konstrukcji bohatera, tworząc kontrastowy w stosunku do wcześniej ukonstytuowanego, wzorzec gatunkowy. Nie było w nim wyraźnego podziału na dobro i zło, a co za tym idzie, bohaterów pozytywnych i negatywnych. Jak słusznie zauważa Mariusz Kraska, priorytetem jest tylko zwycięstwo, choć jego efekty w świecie pozornych wartości są nierzadko bez znaczenia. Kraska pisze:

[...] zwycięstwo okazuje się bezwartościowym faktem, pozbawioną znaczenia gierką, która nie zmienia w niczym świata [...]. [...] umiera przedwojenny heroiczny mit wielkiej gry. Walka wywiadów niszczy jednostki [...], a etyczna czy polityczna motywacja tych działań jest tylko pozorem¹¹.

Z taką właśnie koncepcją mamy do czynienia w *Debiutancie* — zaden z bohaterów odpowiadających schematowi szpiega nie jest kryształowo czysty, przeciwnie — im skrupulatniej się mu przyglądamy, tym więcej wyławiamy cech negatywnych, skutecznie burzących stereotypowy wizerunek asa wywiadu.

Zgodnie z wymogami konwencji, podstawowym wyróżnikiem w powieści jest sensacyjność kierująca uwagę odbiorcy na główny temat. W tym wypadku są to kulisy badań nad bronią chemiczną, a potem przestępstw dokonywanych z jej użyciem. Równolegle pojawia się wątek spraw wywiadu i kontrwywiadu w połączeniu z kryminalnym punktem widzenia¹². Dominantę kompozycyjną

¹⁰ J. le Carré, *Ze śmiertelnego zimna*, przeł. R. Stiller, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1990, s. 219.

¹¹ M. Kraska, *Na tropie szakala. Gry i konwencje political fiction*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2003, s. 47. Tę zmianę optyki widzenia w powieści szpiegowskiej lat 60. i 70. XX wieku zauważył także Ludwik Dorn. Píše o tym w szkicu krytycznym: L. Dorn, *Szpiedzy: zgrzybiałe, niepotrzebne dzieci*, „Literatura na Świecie” 1989, nr 7, s. 137–172.

¹² To połączenie jest charakterystyczne dla filmu szpiegowskiego. Jak wskazuje Alicja Helman, „Zasady konstrukcji i rozwoju akcji czerpie z filmu sensacyjnego, punkt widzenia — z kryminalnego. Formy ekspresji filmu szpiegowskiego mogą być niezmiernie zróżnicowane. W zależności od zainteresowań twórców przeważają w nich elementy analizy psychologicznej, dreszcze

stanowi tytułowy „debiutant” — doskonała, praktycznie niewykrywalna neurotoksyna, preparat, który teoretycznie mógłby być obiektem pożądania każdego wywiadu wojskowego. Wątek sensacyjny, choć niewątpliwie atrakcyjnie skonstruowany, skrywa drugie, o wiele ważniejsze, dno. Dotyka ono istoty funkcjonowania współczesnej Rosji, państwa opartego na dwóch filarach, dwóch wariantach zarządzania strachem. Pierwszy z nich to, rozumiane jako strategia propagandowa, zarządzanie strachem dzięki zastosowaniu agresywnej propagandy perswazyjnej sterującej świadomością społeczną¹³. Drugi — zarządzanie strachem rozumiane jako strategia socjotechniczna. Chodzi tu o działalność służb specjalnych, niezmiennie stosujących wobec społeczeństwa strategię socjotechniczną wywołującą wyniszczającą jednostkę traumę. Efektem tejże traumy jest „lęk, niezakorzeniona w konkretnie obawa często związana z oczekiwaniem na coś, co może dogłębnie zranić”¹⁴. W tym ujęciu *Debiutant* — to swego rodzaju rosyjska ruletka hipotez, podejrzeń, domniemań, wzajemnych uwikłań, kwintesencja powiedzenia Sławy Rogowa, bohatera powieści *Uniewinnienie* (*Оправдание*, 2001) Dmitrija Bykowa, że „Каждая советская вещь имела двойное дно”¹⁵. Lebediew świadomie wkracza jednak znacznie głębiej niż Bykow w ten labirynt wzajemnych powiązań i tworzy całą galerię psychologicznych portretów postaci tkwiących w pajęczej sieci politycznych układów: od ofiar, poprzez twórców trucizn, aż do „obławników” i „myśliwych”. Wszyscy oni są w jakimś wymiarze z sobą powiązani, w czego rezultacie tworzy się napędzane wszechobecnym strachem błędne koło, w którym nikt nigdy nie może do końca czuć się bezpiecznym. Dochodzi

emocji, okrucieństwo i erotyzm” (A. Helman, *Filmy sensacyjne*, Wydawnictwa Artystyczne, Warszawa 1974, s. 10).

¹³ Szerzej na temat istoty, funkcji i rodzajów propagandy zob. H. Kula, *Propaganda współczesna. Istota — właściwości*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2005.

¹⁴ E. Krasucki, *O skuteczności zarządzania strachem i jego outsourcingu. Uwagi na marginesie książki Brunona Kamińskiego*, „Dzieje Najnowsze” 2021, R. 53, nr 4, s. 148.

¹⁵ Д. БЫКОВ, *Оправдание*, „Новый мир” 2001, nr 3, http://magazines.russ.ru:81/novyi_mi/2001/3/bikov.html. (12.06.2023).

nawet do paradoksu — „ojcowie” wywołującej strach trucizny też się boją, bo ich twór może się zwrócić przeciwko nim samym.

W tym układzie istotną rolę odgrywają dwa elementy: motto z *Fausta* Johanna Wolfganga Goethego i inicjalny, pełniący funkcję przedpowieści, epizod, pozornie bardzo luźno związany z fabułą utworu. Wspomniane motto to monolog homunkulusa z wnętrza retorty. Wybór Lebediewa nie był przypadkowy. W powieści, o czym wspomina autor w jednym z wywiadów, na pierwszym planie obserwujemy Kalitina — genialnego naukowca, radzieckie wcielenie Fausta, którego losy są przesądzone. Z jednej strony jest postacią wielkiego formatu — oto świadomie i skutecznie udało mu się naruszyć odwieczny porządek świata: stworzył doskonałą „śmierć na zawołanie”, jawnie sprzeciwił się Bogu, uzurpując sobie prawo do dysponowania ludzkim życiem. Z drugiej — to tylko sztuczny twór, homunkulus, który może funkcjonować jedynie w granicach swojej „próbówki” — systemu, który go stworzył, wychował i ukształtował¹⁶.

Wspomniany epizod został osadzony we współczesności. Opisane jest w nim otrucie niejakiego Wyrina, byłego oficera rosyjskich służb specjalnych, uciekiniera wiodącego od prawie trzydziestu lat pozornie spokojne i wygodne życie na Zachodzie. Mimo zmiany danych personalnych i wyglądu zewnętrznego Wyrin żyje w nieustannym strachu. Mężczyzna wie doskonale, że upadek ZSRR niczego nie zmienił („государство всегда Циклоп, его взгляд не стереоскопичен, однобок. Оно видит только водяные знаки

¹⁶ Lebediew mówi: „[...] советский »Фауст«, это »Фауст«, который был выращен и вырос в пробирке внутри матрешки секретной лаборатории, секретного города, на секретном острове, в секретном регионе секретной страны с секретными границами. В этом смысле он, как мыслящее существо, может существовать только внутри этой пробирки, он настоящий фаустовский гомункул. Их внутренний язык, описания, что они там изобретают, все эти смешные коды — »Дебютанты«, »Фолианты«, как они это называют, это все лишь средства не называть прямо то, чем они занимаются. В этом смысле он не окончательно машина, но он человек, который абсолютно отрицает реальность того, что творит” (Е. Фанайлова, *Из истории ядов и людей*, <https://www.svoboda.org/a/iz-istorii-yadov-i-lyudey/31456528.html> (15.04.2023)).

лояльности и нелояльности”¹⁷), a służby, w których kiedyś był „obławnikiem”, nie zniknęły wraz ze starym sztandarem. I wystarczy jeden pozornie nieistotny drobiazg, zbieg okoliczności, by polowanie na niego nabrało rozpędu. Tak się rzeczywiście dzieje — Wyrin zostaje otruty w restauracji, w środku dnia, na oczach współobecnych.

Znaczenie przedpowieści jest podwójne — z jednej strony inicjuje ona główny temat, z drugiej — okazuje się znakiem czasów. Jawność przemocy w połączeniu z poczuciem bezkarności jest porażająca — zabić kogoś w świetle dnia nie stanowi problemu. Lebediew zauważa:

Мы видим это всё, мы видим лица людей, которые, не моргнув глазом, говорят: нет, это не мы, вот наши руки, эти руки чисты. Мы видим цинизм, бесстыдство, беззастенчивость. Это дополнительный отравляющий фактор, который сопутствует самому яду. Это бесконечное и страшное растение¹⁸.

Zachodni świat, z jego demokracją, tolerancją, zasadą domniemania niewinności, szacunkiem dla drugiego człowieka i jego prywatności, z jego procedurami, absolutnie nie pozwala zniwelować zła jako takiego, zła jako immanentnej części historii (nie tylko rosyjskiej). By wnikać w istotę problemu, Lebediew ucieka się do zabiegu wiwisekcji i kontrastu — wyodrębnia dwa przepłatające się wzajemnie wątki: Kalitina („zwierzyny łownej”) i Szerszniewa („myśliwego”), postaci w różnym wymiarze naznaczonych piętnem patologii, należących teoretycznie do dwóch różnych światów, a jednak bardzo podobnych, bo łączących (każda z nich w sobie) dwie sprzeczne natury: ofiary i kata.

Fabula utworu jest prosta i dzięki suspensowi płynnie wpisuje się w schemat thrillera szpiegowskiego. Tytułowy „debiutant” teoretycznie jest idealnym narzędziem do popełnienia zbrodni doskonałej, a więc można byłoby się spodziewać, że jego recep-

¹⁷ С. Лебедев, *Дебютант*, АСТ, Москва 2020, http://loveread.ec/view_global.php?id=92734 (15.04.2023). Wszystkie pozostałe cytaty pochodzą z tego źródła.

¹⁸ Е. Шуман, „Новичок” и „Дебютант”...

tura będzie niezwykle cenna. Jak się okazuje, tak nie jest. Oto jakiś czas po upadku ZSRR tajemnicę jego składu wywozi z Rosji jego twórca — Kalitin, rosyjski naukowiec, który całe życie spędził na opracowywaniu kolejnych śmiertelnych trucizn. Decyzja o ucieczce to efekt jego rozgoryczenia i poczucia krzywdy: czasy się zmieniły i nikt już nie hołubi wiernych sług systemu. Pozostaje wierzyć, że poza granicami nowej Rosji jest inaczej. Niestety, na Zachodzie sytuacja jest bliźniaczo podobna: owszem, Kalitin zostaje przyjęty, ale nie ma szczególnego statusu — zostaje objęty tylko rutynową ochroną. W dodatku musi zapomnieć o dawnej pozycji i pracy nad śmiertelnością bronią. Może pracować w laboratorium, ale tylko jako szeregowy pracownik. Paradoksalnie, nie pomaga nawet fakt, że wciąż posiada fiolkę z „debiutantem”. Naukowiec musi zmierzyć się z prawdą: nie jest nikomu szczególnie potrzebny. W tej sytuacji bohater zaszywa się w małej niemieckiej miejscowości i postanawia przeczekać. Tymczasem rusza za nim pościg — dwóch agentów rosyjskich służb specjalnych: podpułkownik Szerszniew i major Grebieniuk mają go zabić i odzyskać pojemnik z trucizną. Problem polega tylko na tym, że z biegiem czasu Szerszniew zaczyna odczuwać irracjonalną więź z swoim „obiektem”.

Sytuacja wyjściowa głównego bohatera (co łączy tego typu utwór z powieścią awanturniczą) jest dramatyczna — już na początku pojawia się motyw bezpośredniego zagrożenia życia — element sprzyjający gwałtownemu przyspieszeniu akcji obfitującej w niezwykle wydarzenia. Dodatkowo autor tworzy iluzję prawdopodobieństwa (charakterystyczną dla powieści politycznej) poprzez nawiązania do autentycznych wydarzeń (np. tzw. spisek kremlowskich lekarzy), postaci (np. Stalin) czy szczegółów politycznych, ukierunkowując tym samym odbiorcę na właściwe tory interpretacji prezentowanego tekstu.

Konstruując swoją powieść, Lebediew, co sam przyznaje, starał się uzyskać efekt maksymalnego uogólnienia, dlatego też świadomie zminimalizował ilość informacji dotyczących lokalizacji poszczególnych epizodów („Я специально размывал поле действия, мне хотелось показать, что это возможно везде. Дело начинае-

тся в Австрии, продолжается в Чехии, потом в Германии”¹⁹) oraz zastosował metodę kontaminacji, by połączyć różne płaszczyzny czasowe. Akcja rozgrywa się współcześnie, ale fragmenty retrospektywne odnoszą się do Rosji początku lat 50. i lat 70. XX wieku. Wybór akurat tych fragmentów radzieckiej historii nie jest przypadkowy. Przykładowo, pierwsza wzmianka o dzieciństwie głównego bohatera to rok 1953, kiedy szpiegomania, podejrzliwość i strach osiągnęły swoje apogeum, a z powodu nieustannych czystek wizja powrotu do czerwonego terroru lat 30. wydawała się całkiem prawdopodobna. We wspomnieniach bohatera przemijają obrazy przykrywanego rondelkiem telefonu, rodziców zamkniętych w kuchni i rozmawiających ścisłym głosem przy akompaniamencie lejącej się z kranu wody, czy też wystraszonej matki Kalinina, chirurga z zawodu, która boi się aresztowania („— Ты читал, что пишут в газетах? — с желчью спрашивала мать — Врачи-убийцы! Я училась у одного из них, понимаешь ты или нет?”). Lebediew nawiązuje tu do typowych w okresie późnego stalinizmu zachowań obywateli: przywołuje słynne już dziś „rozmowy w kuchni”²⁰ oraz tzw. sprawę kremlofskich lekarzy z 13 stycznia 1953 roku, która w połączeniu z przywróceniem zniesionej po wojnie kary śmierci wywoływała w społeczeństwie paniczny strach²¹. Z punktu widzenia wymowy ideowej utworu, właśnie ten moment staje się dla Kalitina, wówczas jeszcze małego chłopca, swoistą inicjacją w społeczeństwo strachu — nie rozumiejąc przyczyn zachowań i obaw rodziców, zdezorientowany chłopiec pierwszy raz w życiu zaczyna się bać. Nie wie jeszcze, że ten strach pod różnymi postaciami będzie mu towarzyszył do ostatnich dni.

Z kolei wzmianki o latach 70. to nawiązanie do epoki „zastoju”, w której jednym z ukrywanych problemów było dramatyczne zapóźnienie radzieckiej nauki w stosunku do nauki zachod-

¹⁹ Е. Фанайлова, *Из истории ядов и людей*, <https://www.svoboda.org/a/iz-istorii-yadov-i-lyudey/31456528.html> (15.04.2023).

²⁰ Szerzej na ten temat zob. np. A. George, *Ucieczka z „Sali numer sześć”*. *Rosja na rozdrożu przeszłości i teraźniejszości*, przeł. B. Bratny, Philip Wilson, Warszawa 2004, s. 142–145.

²¹ Szerzej zob. J. Smaga, *Narodziny i upadek imperium. ZSRR 1917–1991*, Wydawnictwo Znak, Kraków 1992, s. 195–196.

niej. Jednocześnie ogromne nakłady finansowe szły wówczas na eksperymenty medyczne związane z bronią chemiczną. Znaczące miejsce zajmują tu obrazy miasta Sowietsk-22 — miejsca emblematycznego, symbolizującego wszystkie zamknięte ze względów strategicznych jednostki administracyjne na terenie ZSRR²². Jego opis idealnie odzwierciedla specyfikę kastowego, funkcjonującego w systemie kar i nagród, całkowicie uzależnionego od zachcianek władzy społeczeństwa radzieckiego. Jednocześnie obraz ten stanowi namacalny dowód zaświadczający o skali opresyjności reżymu komunistycznego wobec obywateli. Mimo że miasto jest młode (ma zaledwie 10 lat), do złudzenia przypomina więzienie otoczone nadmiernie wysokim murem, wewnątrz podzielone na wszelkich możliwych poziomach na zastrzeżone strefy z wyraźnie zaznaczoną hierarchią przynależności do określonego kręgu wtajemniczonych. Tak jest w opisie instytutu badawczego — jądra miasta, centrum strefy zawodowej. Zaznacza się typowy dla dystopii izolacjonizm: trzy obszary, trzy wartownie, trzy poziomy wtajemniczenia. Wrażenie to zostało pogłębione opisem strefy cywilnej, w której autor, nieprzypadkowo — jak się wydaje, w dużym stopniu odtwarza trifonowowski klimat *Domu nad rzeką Moskwą* (Дом на набережной, 1976).

Дом [...]. Тот, на улице Революции. Самый заметный в Городе. Девять этажей. С колоннами у входа и лепниной под карнизами. С бронзовыми ручками на дверях в парадные, где входящих встречает вахтер. С высокими потолками и огромными квартирами. С двумя лифтами в каждом подъезде. [...] Жить в нем очень почетно.

²² Tego typu miejsca nie zniknęły po rozpadzie ZSRR. Dziś są to tzw. ZATO — zamknięte struktury administracyjno-terytorialne. Podlegają różnym organom wykonawczym (Federalnej Agencji Energii Atomowej (Rosatom), Roskosmos, Ministerstwu Obrony Federacji Rosyjskiej i Wojsk Rakietowych Przeznaczenia Strategicznego, Rosyjskiej Marynarce Wojennej, wojskom obrony powietrznej, Ministerstwu Przemysłu i Handlu). Jest co najmniej jedno miasto zamknięte o nieustalanej podległości i przeznaczeniu. W sumie jest ich (stan na 2019 rok) 38. Szerzej zob. np. M. Micińska, *Zamknięte miasta Rosji. Aspekty prawnoustrojowe i społeczne*, Jagielloński Instytut Wydawniczy, Toruń 2021.

Podobnie jak swego czasu Trifonow, Lebediew wskazuje na kasto-wość społeczeństwa, by uwypuklić podwójne standardy moralne, które się z nią wiążą. Mieszkańcy lebediewowskiego domu to elita naukowców. Stoją ponad prawem, są całkowicie bezkarni i mogą (a nawet powinni) dowolnie rozporządzać życiem innych. Dobrym przykładem są tu fragmenty przedstawiające eksperymenty na małpach, a potem na ludziach. Po nieudanej próbie otrucia małp Kalitin wie, że po prostu się je zabija. Identycznie postępuje się z ludźmi (tu: łagiernikami) — traktuje się ich jako materiał badawczy, który po użyciu (czyli otruciu) obserwuje się, opisuje reakcje organizmu, a potem wyrzuca i utylizuje.

Historia Kalitina jest też przyczynkiem do przybliżenia genezy tajnych laboratoriów w Rosji²³. Autor świadomie nie traktuje tego tematu z kronikarską dokładnością, a uwypukla tylko niektóre, ważne jego zdaniem, momenty. Najistotniejszym z nich jest współpraca rosyjsko-niemiecka w zakresie badań nad bronią chemiczną. Po raz kolejny porusza temat relacji rosyjsko-niemieckich (wcześniej pojawił się on w powieści *Dzieci Kronosa* (Гычв Фруи, 2017)), tu jednak pokazuje ich inną odsłonę. O ile w poprzedniej powieści zajmowały go skomplikowane i nierzadko tragiczne losy rosyjskich Niemców, ludzi oszukanych, głęboko skrzywdzonych, do dziś często zawieszonych w tożsamościowej próżni, o tyle teraz przedstawia ich głównie jako moderatorów zła.

Autor uzmysławia, że prace nad bronią chemiczną były prowadzone praktycznie prawie od początku istnienia władzy radzieckiej, a w pewnym okresie także pod kierunkiem Niemców — prekursorów badań nad wymyślnymi truciznami. Przykład stanowi tu epizod, w którym opowiedziana jest historia pewnego Niemca współpracującego z Rosjanami już w latach 30., kiedy nieopodal działał tajny radziecko-niemiecki poligon. Człowiek ów potem

²³ Szerzej na temat historii rosyjskich tajnych laboratoriów specjalizujących się w broni chemicznej zob. np. M. Gonera, *Zbrodnie Laboratorium X. Rosyjskie eksperymenty z truciznami*, <https://podroze.onet.pl/ciekawej-zbrodnie-laboratorium-x-jak-zwiazek-radziecki-eksperymentowal-z-truczynami/4j8mgh8> (15.04.2023); N. Pietrow, *Psy Stalina*, przeł. J. Prus-Wojciechowska i K. Syska, Warszawa 2012, http://niniwa22.cba.pl/psy-stalina_.htm (15.04.2023).

kontynuował swój zbrodniczy proceder w obozach koncentracyjnych, by ostatecznie powrócić do sekretnego rosyjskiego laboratorium jako „łup wojenny” jego ówczesnego kierownika, wujka Igora Zachariewskiego, i ochno współpracować dalej.

Официально этого немца как бы не существовало. Закрытый город был его тюрьмой. Но он был — зловещий знаток, проводивший когда-то такие испытания, каких не могли себе позволить даже они; заглянувший за край боли и смерти гораздо дальше — и готовый скрупулезно делиться опытом.

Historia niemieckiego naukowca ma dodatkowe znaczenie. Splatając się z wątkiem Kalitina, uwypukla cechy psychopatyczne zarówno niemieckiego, jak i radzieckiego uczonego. Oto bowiem, gdy ten ostatni dowiaduje się prawdy o jeńcu, początkowo jest oburzony, ale szybko zmienia zdanie i dostrzega w nim pokrewną duszę, człowieka, którego ma pełne prawo usprawiedliwić.

Калитин был готов убить немца. Но уже через несколько дней заметил, что гнев поутих. Он по-прежнему, как ему казалось, ненавидел ученого арестанта, но был готов работать с ним [...]. [...] он чувствовал, вопреки воспитанию, вопреки вдолбленному образу врага, странное, запретное сродство их внутренних устремлений — глубже национальностей, идеологий, вражды: пройти наикратчайшим путем к такому знанию, которое делает его творца незаменимым, не зависящим от обстоятельств. Дарует наибольшую защиту и власть.

Ta niebezpieczna ewolucja młodego jeszcze wówczas Kalitina sprawia, że ma on sporo wspólnych cech z „czarnym charakterem”, postacią psychopatycznego „szalonego naukowca”. Jednocześnie ten sam bohater urasta do rangi „produktu” swoich czasów, namacalnego dowodu na to, że zło zawsze ma swój rodowód. Tak więc dojrzały Kalitin to już człowiek całkowicie amoralny, emanacja zła, klasyczny fanatyk nauki, w którym (jak się wyraża autor) „отсутствовала гравитация морали”²⁴, i który wykazuje spore podobieństwo do Grigorija Moisiejewicza Majranowskiego, „sowieckiego Mengele”, jak go określa Andrzej Gowor-

²⁴ E. Шуман, „Новичок” и „Дебютант”...

ski²⁵. Z kolei jako postać literacka płynnie wpisuje się, jako obiekt dyskusji, w debatę kulturową na temat tzw. psychopatów niekryminalnych, których cechuje daleko posunięta aspołeczność, deficyt empatii²⁶, okrutna ciekawość i dufna wiara w rozum²⁷ w połączeniu z umiejętnością wywierania dobrego wrażenia na innych²⁸. Zwróćmy przy tym uwagę na to, że Kalitin również nie jest (także w kontekście całej dotychczasowej twórczości Lebidiewa) zupełnie nowym typem bohatera — powieliła on w wielu momentach model zachowań swojego wuja, Igora Zachariewskiego, a także Drugiego Dziadka z debiutanckiej powieści Lebidiewa *Granica zapomnienia* (*Предел забвения*, 2011) — jest tak samo nieprzystępny, enigmatyczny, zamrożony w poprzedniej epoce i skoncentrowany na celu, a jednocześnie przez otoczenie postrzegany jako niegroźny, a nawet

²⁵ A. Goworski, *Sowiecki Mengele*, [https://www.tygodnikpowszechny.pl/sowiecki-mengele-21601\(15.04.2023\)](https://www.tygodnikpowszechny.pl/sowiecki-mengele-21601(15.04.2023)).

²⁶ Na gruncie medycznym jedną z podstawowych cech właściwych psychopacie jest specyficzny sposób regulowania emocji w wyniku kompleksowych zaburzeń empatii — nie współprzeżywa cierpienia innych, stosuje wzmoczoną kontrolę poznawczą i dystansuje się emocjonalnie. Najogólniej rzecz ujmując, „emocjonalne deficyty w zakresie empatii zorientowanej na poprawę cudzego dobrostanu są charakterystyczne dla osób psychopatycznych. Badacze zwracają uwagę, że to dzięki wspomnianym deficytom psychopaci sprawnie manipulują innymi ludźmi, co wiąże się z mniejszym poczuciem winy i słabszym lękiem przed karą” (B. Pastwa-Wojciechowska, M. Kaźmierczak, *Między empatią a psychopatią...*, s. 117).

²⁷ Szerzej na ten temat zob. np. A. Budziak, *Wyobcowanie rozumu. Postać „szalonego naukowca” na tle dziewiętnastowiecznych teorii choroby umysłowej*, „Ethos” 2015, R. 28, nr 2 (110), s. 189.

²⁸ W pracy Beaty Pastwy-Wojciechowskiej i Marii Kaźmierczak czytamy: „Koncepcja psychopatii Cleckleya (1950) przedstawiona w pracy *The Mask of sanity* miała i nadal ma znaczący wpływ na rozwój badań nad psychopatią. Po pierwsze, zwróciła uwagę, że psychopatia może występować zarówno u osób naruszających normy prawne, jak również u osób poprawnie funkcjonujących w społeczeństwie, czy wręcz odnoszących znaczące w nim sukcesy (np. naukowiec, dżentelmen czy businessman). Twierdził, że zarówno jedni, jak i drudzy posiadają te same właściwości w zakresie funkcjonowania emocjonalnego i interpersonalnego, przy czym psychopaci niekryminalni mają lepsze umiejętności sprawiania na innych dobrego wrażenia” (B. Pastwa-Wojciechowska, M. Kaźmierczak, *Między empatią a psychopatią, czyli moralni nieskuteczni czy skuteczni niemoralni*, „Nauka” 2018, nr 1, s. 108).

czasami sympatyczny, samotny starszy pan. Echa tej postaci można znaleźć też w sposobie kreślenia postaci majora Griebieniuka — na pierwszy rzut oka to nieco gamoniowaty „swój chłop”, ale w rzeczywistości bezwzględny zabójca, który nie zawaha się, by na zlecenie przełożonych nacisnąć spust.

Przywołani bohaterowie odpowiadają obrazowi typowego „sowka”²⁹ — są bezwzględnie posłuszni władzy, pozbawieni dylematów moralnych, głębszej refleksji, karni, wpisujący się w społeczność ukształtowaną przez królujący w niej strach przed wszystkim i wszystkimi: zwierzchnikami, podwładnymi, rodziną. Postrzegają siebie jako trybiki w maszynie, patriotów, szeregowych wykonawców rozkazów bez mocy decyzyjnej. Ten konglomerat cech po rozpadzie ZSRR staje się przekleństwem Kalitina. Był namaszczony na nadczłowieka, udało mu się pokonać poprzedników — wymyślił idealną truciznę-broń, zwyciężył w sztafecie siewców strachu, a potem stał się zbędnym reliktem minionej epoki, niezdolnym do życia poza systemem. Dlatego głównym problemem bohatera — samotnego, nieszczęśliwego, zawiedzionego, rozczarowanego i zmęczonego człowieka okazuje się absolutne zagubienie. Kalitin (jak homunkulus Goethego) umie przetrwać fizycznie, ale nie umie żyć w innych niż radzieckie warunkach, kiedy przemoc była wszędzie, a on stał na jednym z najwyższych stopni drabiny społecznej. Jest trochę jak makabryczna, „odwrócona” wersja tytułowego psa z utworu Georgija Władimowa *Wierny Rusłan* (*Верный Руслан*, 1975) — najlepszy, bezwzględnie oddany, ale i najgorszy, najsilniejszy w ramach systemu i najsłabszy poza nim. W tym ujęciu „naro-

²⁹ Aleksander Zinowiew pisał: „Homosos nie oznacza degradacji. Przeciwnie, jest on najwyższym produktem cywilizacji. Jest nadczłowiekiem. Uniwersalnym. Jeżeli to konieczne, zdolny jest do wszelkiego świństwa. A jeżeli to możliwe, zdolny jest do każdej cnoty... Nie ma tajemnic, których by nie wyjaśnił. Nie ma problemów, których by nie rozwiązał. Jest naiwny i prosty. Jest pusty. Jest wszechwiedny i wszechobecny. Jest przepelniony mądrością. Jest częścią wszechświata noszącego w sobie cały wszechświat. Jest gotów na wszystko i do wszystkiego. Jest nawet gotów na lepsze. Oczekuje na lepsze, choć w nie wierzy. Ma nadzieję na gorsze. Jest Niczym, czyli Wszystkim. Jest Bogiem udającym Diabła. Jest Diabłem udającym Boga. Tkwi w każdym człowieku” (A. Zinowiew, *Homo sovieticus*, przeł. S. Deja, Polonia, Warszawa 1987, s. 168–169).

dziny” „debiutanta” są jednocześnie momentem największego sukcesu i porażki, ten sam strach bowiem, który odczuwały potencjalne ofiary trucizny, ostatecznie zdominował całe późniejsze życie jej twórcy. Kalitin nie czuje się winny za przeszłość, ale i tak nieustannie się boi. Ma przeświadczenie, że strach, który stworzył dla innych, jak bumerang wróci do niego i dokona się zemsta.

Groza, jaką budzi bohater, jest potęgowana zderzeniem w jednej postaci dwóch skrajnie różnych elementów: absolutnego braku empatii oraz machiawelicznego skupienia na celu nadrzędnym z typowo ludzkim aspektem egzystencji. Przykładowo, Kalitin z obojętnością podchodzi do śmierci żony. Później, już na Zachodzie, spokojnie idzie na pogrzeb pośrednika nieruchomości, który sprzedał mu dom w Niemczech. Nie robi tego z pobudek emocjonalnych, idzie tylko po to, by „pożegnać świadka”. Jednocześnie na poziomie biologiczno-fizjologicznym nie ma w sobie cech nadczłowieka — przykładowo, jak każdy, doświadcza rozmaitych somatycznych dolegliwości wynikających z wieku. Z którejkolwiek strony spojrzeć, jest zwyczajnym człowiekiem funkcjonującym w ramach określonej społeczności i zmuszonym do podporządkowania się jej regułom.

Dokładnie w tym duchu, na zasadzie kontrastu, Lebediew buduje postaci pozostałych swoich bohaterów — nierzadko przerażających, a jednocześnie bardzo ludzkich. Są to jednostki wewnętrznie skonfliktowane, „wielowarstwowe”. Jako przykład może służyć agent rosyjskich służb specjalnych Szerszniew, którego autor obdarzył cechami zbrodniarza wojennego, żołnierza o skrzywionej, przez między innymi pobyt w Czeczenii i Syrii, osobowości — okrutnego, sadystycznego, bezwzględnego, obojętnego na ludzkie cierpienie, z trudem i tylko momentami przypominającego sobie o ludzkich zachowaniach³⁰ („Он не жалел ни о чем, что сделал на той войне — и на других, последующих”). Szerszniew to kwintesen-

³⁰ Lebediew mówi: „Когда я читал разные документы по делу Скрипалей, я видел, что один из предполагаемых отравителей служил в Чечне. Это очень важно, потому что, как я полагаю, из этой войны выросла нынешняя незаконная государственная власть. И из чеченской войны — наша привычка мириться с совершаемыми здесь и сейчас преступлениями” (Е. Шуман, „Новичок” и „Дебютант”...).

cja zadekretowanej przemocy, człowiek od maleńkości przygotowywany do przemocy i ukształtowany przez nią. Absolutnie niezdolny do życia w warunkach pokoju, nie jest on w stanie się przełamać nawet w odniesieniu do bliskich. Przykładem może być epizod urodzin syna Szerszniewa. Prezentem jest gra w paintball. Ojciec naprawdę chce sprawić chłopcu przyjemność i dać mu wygrać, ale w decydującym momencie zawodzi — odruchowo „zabija” wszystkich przeciwników, w tym własnego syna.

На шлеме игрока была цифра 1. Максим [...] Шершнеv мог еще все исправить. Опуститься на колени. Обнять, прижать к себе. Попросить прощения. Объяснить, что с ним произошло [...]. Но та же недобрая сила, что управляла пальцем на спусковом крючке [...] развернула Шершнева прочь [...]. Он выиграл схватку, которую хотел проиграть.

Wycwiczony automatyzm w sytuacji stresowej w połączeniu z ewidentnymi symptomami zespołu stresu pourazowego (PTSD) czyni z Szerszniewa jednostkę daleko zdeformowaną psychicznie, z trudem funkcjonującą na styku wciąż działającego systemu rosyjskich tajnych służb i „cywilnej” rzeczywistości, człowieka okrutnego, niebezpiecznego w swoich odruchach i jednocześnie niespełnionego w życiu osobistym — kata i ofiarę w jednym.

Jeśli mówić o metodach działania tajnych służb, to niebagatelne znaczenie w kontekście ostatecznej wymowy ideowej powieści mają epizody, w których na pierwszy plan wysuwa się postać pastora Trawniczka. Metody te przypominają techniki działania Stasi (służby od dawna ściśle związanej i czynnie współpracującej z KGB³¹), ze szczególnym uwzględnieniem tzw. biodegradacji opozycjonistów³². Z jednej strony są pewną przeciwwagą

³¹ Zob. np. Ch. Domnitz, *Surveillance Keeping Step with Integrating Elites: The “Operativgruppe Moskau” of the German Stasi*, „Aparat Represji w Polsce Ludowej” 2020, nr 18, s. 404–414.

³² Szerzej na ten temat zob. np. K. Janicki, *Psychiczne tortury Stasi. Jak niemiecka bezpieka lamala ludzi i wpędzala ich w szaleństwo?*, <https://wielkahistoria.pl/psychiczne-tortury-stasi-jak-niemiecka-beezpieka-lamala-ludzi-i-wpedzala-ich-w-szalenstwo/> (15.04.2023); D. Boyd, „Córki” KGB, przeł. T. Prochenka, M. Wasilewski, Bellona, Warszawa 2020.

dla wszechobecnego zła, z drugiej — jeszcze dobitniej eksponują jego przerażające skutki. Trawniczek to były dysydent w NRD, ofiara prześladowań Stasi, postać wzorowana na autentycznej postaci jednego z niemieckich pastorów i jego historii³³. Za swoje „wywrotowe” poglądy Trawniczek był nękanym, zastraszonym, okrutnie dręczonym, a w końcu (szczęśliwie nieskutecznie) otruty. Dziś po tych czasach została mu nie tylko koszmarnie zdeformowana twarz, ale i umiejętność rozpoznawania zarówno agentów służb, jak i ich „zwierzyny łownej”.

Trawniczek jest absolutnym przeciwieństwem Kalitina, wcieleniem dobra, tolerancji i zrozumienia dla drugiego, człowiekiem gotowym pomóc każdemu bez względu na jego przeszłość, pochylić się nawet nad jednym z jego z katów i wesprzeć go — współsprawcę jego cierpienia i cierpienia tysięcy innych niewinnych ludzi. Opowiadając o swoich doświadczeniach kapłańskich, pastor wspomina nie tylko koszmar obozów koncentracyjnych i masowych rzezi, ale też masakrę spowodowaną użyciem broni chemicznej: „Я видел зло. [...] Деревню после химической атаки. Люди прятались в подвалах, но газ затек туда. Дети там смуглые. А когда их

³³ W rozmowie z Jeleną Fanajłową Lebiediew wyjaśnia: „Действительно, был такой священник в ГДР, который приютил в своей церкви какую-то молодежную группу, о чем-то они дискутировали. По нему прошлись всем первичным арсеналом: попробовали завербовать, объяснить, что не надо давать приют, попробовали немножко избить — это не помогло. И дальше с ним начала, это игры Штази, происходит история Иова. Однажды утром он открыл дверь посыльному, посыльный привез ему 40 граблей, сказал: »Вот вам грабли«. Потом привезли торты, потом привезли сено, попугаев, рыбок... Месяц он жил под спятившим рогом изобилия, ему привозили стереосистемы, уголь, пищу для попугаев, пищу для рыбок, которые у него дошли в аквариумах. Он понял, что сходит с ума, потому что его маленькая фигура не может привлечь такое внимание Штази, что это просто Господня кара. И он стоял на этом. Тогда они сменили тактику: от его имени стали посылать частным продавцам какие-то тяжелые предметы — от роялей до библиотек, катеров. Люди привозили свои катера и рояли, он объяснял, что это не он, его били... Но он выстоял даже в этом. Однажды он выпил бокал вина дома и очнулся в больнице. Он выжил, но это уже другая история” (Е. Фанайлова, *Из истории ядов и людей*, <https://www.svoboda.org/a/iz-istorii-yadov-i-lyudey/31456528.html> (15.04.2023)).

достали, они были белые. Восковые [...]. Родимые пятна зла. Я их видел”.

Rola tej postaci jest niezwykle ważna z kilku powodów. Po pierwsze, pokazuje (także namacalnie), że na obszarze państw byłego bloku wschodniego pozostało jeszcze wiele spraw niejednoznacznych, skrywających drugie, nierzadko zaskakujące dno. To nie tylko bohater głośno zaświadczaający o istnieniu i rozmiarach zła, ale i głos ofiar tego zła — bezimiennych, programowo zapomnianych i wyrzuconych poza ramy pamięci. Kierując się zasadą „zło dobrem zwycięża”, wydaje się podobny do księdza Jerzego Popiełuszki, wymienionego zresztą w powieści z nazwiska. Po drugie, nie kto inny, jak właśnie Trawniczek, jest tu bohaterem, w którego ustach wybrzmiewa najważniejsze przesłanie utworu — za wszelką cenę nie dać się wciągnąć w zło. Fundamentalne znaczenie ma tu przytoczona przez pastora historia Fritza Habera (laureata Nagrody Nobla w dziedzinie chemii) i jego drugiej żony, Clary Immerwahr. 2 maja 1915 roku kobieta popełniła samobójstwo, strzelając sobie w pierś z pistoletu należącego do męża. Najprawdopodobniej przyczynę tak desperackiego kroku stanowiło nieprzejednanie Fritza w kwestii prac nad śmiertelnościami gazami bojowymi:

Była, jak mąż, chemikiem, więc wiedziała, do czego prowadzą badania Fritza. Próbowала przekonać go, że powinien przerwać swoje prace. Uważала, że nauka nie może służyć zabijaniu, nazwała prace męża „barbarzyństwem i nauką perwersją”. Fritz nie miał wątpliwości: jego żona jest zdrażczynią ojczyzny, której on stara się służyć jak najlepiej³⁴.

Historia małżeństwa Haberów wprost pokazuje, że każdy człowiek (a w szczególności ten, który jest sprzężony z aparatem przemocy — wspiera go lub współtworzy) musi nieustannie mierzyć się z dylematami, od których zależy i jego los, i los innych ludzi. Jedynym wyjściem wówczas jest, jak mówi Trawniczek, stanowcza odmowa („Иногда нужно просто не соучаствовать”) nawet za cenę własnego życia.

³⁴ M. Urbanek, *Żona Doktora Śmierć*, „Gazeta Wyborcza” 10.01.2009, <https://wyborcza.pl/7,76842,6080532,zona-doktora-smierc.html> (15.04.2023).

Tego rodzaju zabiegi, w tym nacisk na metafizyczne pryncypia, sprawiają, że powieści Lebediewa (mimo całej sensacyjnej otoczki) nie można rozpatrywać inaczej, jak tylko w kategoriach swoistej zadumy filozoficznej o odpowiedzialności człowieka (tu: głównie naukowca) za zło, którego jest twórcą. To kwestia podstawowa, albowiem autor zagęszcza atmosferę, pokazując, co się stanie, jeśli to zło wyrwie się na powierzchnię. W dziele Lebediewa, w finale powieści, teoretycznie sprawiedliwości staje się zadość — Kalitin ginie od własnej trucizny, z „rąk własnego dziecka”. Fatum zadziało, ale świat przez to się niestety nie zmienił i trudno mówić o szczęśliwym zakończeniu, bo trujący strach wciąż jest aktywny. Został tylko przykryty, zamaskowany nowym kostiumem. Wydaje się, że pobrzmiwają tu dalekie echa Czechowa, który co prawda w innej epoce i innych okolicznościach, ale także bez satysfakcji konstatował w zakończeniu *Człowieka w futerale* (*Человек в футляре*, 1898): „Беликова похоронили, а сколько еще таких чело­веков в футляре осталось, сколько их еще будет!”³⁵. Zło, jak podkreśla Lebediew, to nie tylko Kalitin. I nie tylko Szerszniew, Griebieniuk czy podziwiany „wujek”. Ma ono wiele twarzy, często skrzętnie skrywanych lub (jak Wyrin) celowo zmienionych, ale zawsze tak samo niebezpiecznych, okrutnych i bezwzględnych.

Po raz kolejny dotykając tematu niezwykle ważnego, ale niechętnie poruszanego, autor stawia się nie tylko w pozycji strażnika pamięci ofiar trucicieli z Kremla³⁶. Nie tylko opisuje zło, ale (co ważniejsze) przestrzega przed jego bagatelizowaniem, umniejszaniem czy wręcz wypieraniem tylko dlatego, że objawiło się i rozwinęło w formalnie zamkniętej epoce. Za pośrednictwem historii Kalitina autor wyławia i eksponuje te mechanizmy sowieckiej historii, które wpłynęły na teraźniejszość nie tylko Rosji, ale i świata. Świat się zmienił, zło już nie kryje się wstydliwie w cieniu, ale od-

³⁵ А. Чехов, *Человек в футляре*, https://licey.net/free/17-proizvedeniya_ap_chehova/94-rasskaz_ap_chehova_chelovek_v_futlyare_.html (15.04.2023).

³⁶ Szerzej na temat prób (częściowo udanych) trucia niewygodnych dla władzy rosyjskiej opozycjonistów zob. М. Бушув, *Если это было отравление, то Навальный — не первый*, <https://www.dw.com/ru/esli-jeto-bylo-otravlenie-to-navalnj-ne-pervyj/a-54637392> (15.04.2023).

wrotnie — stało się modne („откровенность зла становится трендом. И Россия в это, к сожалению, очень хорошо вписывается”³⁷). Historia się powtarza — są mordy, ale zbrodnie dalej pozostają bez kary³⁸, bo jądro przemocy pozostało nietknięte. W tym kontekście niepewność jutra, ów trujący strach — najsukuczniejsza broń przeciwko ludzkości, ma się zbyt dobrze, by ją ignorować, zapominać o niej, usuwać w cień. Jeśli to zrobimy (choćby w imię „świętego spokoju”), w pewnym momencie ockniemy się, jak sugeruje autor, jako odgórnie sterowany, pozbawiony tożsamości, bezwolny „materiał do eksperymentów”.

REFERENCES

- Boyd, Douglas. „Córki” KGB. Transl. Prochenka, Tomasz, Wasilewski, Michał. Warszawa: Bellona, 2020.
- Budziak, Anna. „Wyobcowanie rozumu. Postać ‘szalonego naukowca’ na tle dziewiętnastowiecznych teorii choroby umysłowej.” *Ethos*, vol. 28, no 2(110), 2015: 185–206.
- Bushuyev, Mikhail. “Yesli eto bylo otravleniye, to Naval’nyy — ne pervyy.” <https://www.dw.com/ru/esli-jeto-bylo-otravlenie-to-navalnyj-ne-pervyy/a-54637392>. Accessed 15 April 2023 [Бушуев, Михаил. “Если это было отравление, то Навальный — не первый.” <https://www.dw.com/ru/esli-jeto-bylo-otravlenie-to-navalnyj-ne-pervyy/a-54637392>. Дата обращения: 15 апреля 2023].
- Bykov, Dmitriy. “Opravdaniye.” *Novyy mir*, no. 3, 2001, http://magazines.russ.ru:81/novy_mi/2001/3/bikov.html. Accessed 12 June 2023 [Быков, Дмитрий. “Оправдание.” *Новый мир*, № 3, 2001, http://magazines.russ.ru:81/novy_mi/2001/3/bikov.html. Дата обращения: 15 июня 2023].

³⁷ Е. Шуман, „Новичок” и „Дебютант”...

³⁸ Lebediew mówi: „[...] соотношение тайного и явного, секретного и публичного сегодня совершенно другое. И не только в России. Покушение на Навального вполне вписывается в новейшую историю. В 2017 году в аэропорту Куала-Лумпур был убит Ким Чен Нам, старший сводный брат северокорейского диктатора. Покушение совершили также откровенно с помощью нервного-паралитического агента. Год спустя в консульстве Саудовской Аравии в Стамбуле убили журналиста Джамала Хашогги. Такое сегодня невозможно скрыть. В считанные дни и в том, и в другом случае установили, кто был убийцей, как убили” (Е. Шуман, „Новичок” и „Дебютант”...).

- Carré, John, le. *Ze śmiertelnego zimna*. Transl. Stiller, Robert. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1990.
- Chekhov, Anton. "Chelovek v futlyare." https://licey.net/free/17-proizvedeniya_ap_chehova/94-rasskaz_ap_chehova_chelovek_v_futlyare_.html. Accessed 15 April 2023 [Чехов, Антон. "Человек в футляре." https://licey.net/free/17-proizvedeniya_ap_chehova/94-rasskaz_ap_chehova_chelovek_v_futlyare_.html. Дата обращения: 15 апреля 2023].
- Domnitz, Christian. "Surveillance Keeping Step with Integrating Elites: The 'Operativgruppe Moskau' of the German Stasi." *Aparat Represji w Polsce Ludowej*, no. 18, 2020: 404–414.
- Dorn, Ludwik. "Szpiedzy: zgrzybiałe, niepotrzebne dzieci." *Literatura na Świecie* no. 7, 1989: 137–172.
- Fanaylova, Yelena. "Iz istorii yadov i lyudey." <https://www.svoboda.org/a/iz-istorii-yadov-i-lyudey/31456528.html>. Accessed 15 April 2023 [Фанайлова, Елена. "Из истории ядов и людей." <https://www.svoboda.org/a/iz-istorii-yadov-i-lyudey/31456528.html>. Дата обращения: 15 апреля 2023].
- George, Alexandra. *Uciezka z „Sali numer sześć”. Rosja na rozdrożu przeszłości i teraźniejszości*. Transl. Bratny, Berenika. Warszawa: Philip Wilson, 2004.
- Gonera, Marcin. "Zbrodnie Laboratorium X. Rosyjskie eksperymenty z truciznami." <https://podroze.onet.pl/ciekawe/zbrodnie-laboratorium-x-jak-zwiizek-radziecki-eksperymentowal-z-trucziznami/4j8mgh8>. Accessed 15 April 2023.
- Goworski, Andrzej. "Sowiecki Mengele." <https://www.tygodnikpowszechny.pl/sowiecki-mengele-21601>. Accessed 15 April 2023.
- Helman, Alicja. *Filmy sensacyjne*. Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne, 1974.
- Janicki, Kamil. "Psychiczne tortury Stasi. Jak niemiecka bezpieka łamała ludzi i wpędzała ich w szaleństwo?" <https://wielkahistoria.pl/psychiczne-tortury-stasi-jak-niemiecka-beezpieka-lamala-ludzi-i-wpedzala-ich-w-szalenstwo/>. Accessed 15 April 2023.
- Kaluzhskiy, Mikhail. "Strakh otravyayet verneye yada, govorit Sergey Lebedev v romane 'Debyutant.'" <https://moskvichmag.ru/lyudi/strah-otravyayet-vernee-yada-govorit-sergej-lebedev-v-romane-debyutant/>. Accessed 15 April 2023 [Калужский, Михаил. "Страх отравляет вернее яда, говорит Сергей Лебедев в романе 'Дебютант.'" <https://moskvichmag.ru/lyudi/strah-otravyayet-vernee-yada-govorit-sergej-lebedev-v-romane-debyutant/>. Дата обращения: 15 апреля 2023].
- Khimicheskaya oborona Rossii*. Saratov: Letopis, 1998, <https://dokumen.pub/1998-192.html>. Accessed 15 April 2023 [Химическая оборона России. Саратов: Летопись, 1998, <https://dokumen.pub/1998-192.html>. Дата обращения: 15 апреля 2023].
- Kraska, Mariusz. *Na tropie szakala. Gry i konwencje political fiction*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2003.
- Krasucki, Eryk. "O skuteczności zarządzania strachem i jego outsourcingu. Uwagi na marginesie książki Brunona Kamińskiego." *Dzieje Najnowsze*, no. 4, R. 53, 2021: 147–161.

- Kula, Henryk. *Propaganda współczesna. Istota — właściwości*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005.
- Lebedev, Sergey. *Debyutant*. Moskwa: Corpus (ACT), 2020, http://loveread.ec/view_global.php?id=92734. Accessed 15 April 2023 [Лебедев, Сергей. *Дебютант*, Москва: Corpus (ACT), 2020, http://loveread.ec/view_global.php?id=92734. Дата обращения: 15 апреля 2023].
- Lebiediew, Siergiej. *Debiutant*. Transl. Szymczak, Grzegorz. Warszawa: Claroscuro, 2021.
- Micińska, Magdalena. *Zamknięte miasta Rosji. Aspekty prawnoustrojowe i społeczne*. Toruń: Jagielloński Instytut Wydawniczy, 2021.
- Mikuła, Hanna. "Szpiegowanie Jamesa Bonda." *Literatura i Kultura Popularna*. R. 5, 1996: 109–132.
- Pastwa-Wojciechowska, Beata, Kaźmierczak, Maria. "Między empatią a psychopatią, czyli moralni nieskuteczni czy skuteczni niemoralni." *Nauka*, no. 1, 2018: 105–127.
- Pietrow, Nikita. *Psy Stalina*. Transl. Prus-Wojciechowska, Justyna, Syska, Katarzyna. Warszawa: 2012, http://niniwa22.cba.pl/psy_stalina.htm. Accessed 15 April 2023.
- Shuman, Yefim. "Novichok' i 'Debyutant': istoriya otravleniya." <https://www.dw.com/ru/novichok-i-debjutant-istorija-otravlenija-rossijskogo-perebezhchika/a-55559956>. Accessed 15 April 2023. [Шуман, Ефим. "Новичок' и 'Дебютант': история отравления." <https://www.dw.com/ru/novichok-i-debjutant-istorija-otravlenija-rossijskogo-perebezhchika/a-55559956>. Дата обращения: 15 апреля 2023].
- Smaga, Józef. *Narodziny i upadek imperium. ZSRR 1917–1991*. Kraków: Wydawnictwo Znaki, 1992.
- Urbanek, Mariusz. "Żona Doktora Śmierć." *Gazeta Wyborcza*, 10 January 2009, <https://wyborcza.pl/7,76842,6080532,zona-doktora-smierc.html>. Accessed 15 April 2023.
- Utkin, Sergey. "Iz istorii Shikhan!!" https://vk.com/topic-6799740_25684151. Accessed 15 April 2023 [Уткин, Сергей. "Из истории Шихан!!" https://vk.com/topic-6799740_25684151. Дата обращения: 15 апреля 2023].
- Weil, Simone. *Zakorzenie*. Transl. Wielowieyski, Andrzej. Poznań: Wydawnictwo Brama — Książnica Włóczęgów i Uczonych, 2004.
- Wołodarski, Borys. *Truciele z KGB*. Transl. Kowalczyk, Marcin, Warszawa: Wydawnictwo RM, 2015.
- Zinowiew, Aleksander. *Homo sovieticus*. Transl. Deja, Stanisław. Warszawa: Wydawnictwo Polonia, 1987.